

УДК 930.2:728.6(477.43/.44)"18"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.524>

**ТРАДИЦІЙНЕ
СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО
ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.
НА ТЕРЕНАХ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(за джерельними матеріалами)**

Роман РАДОВИЧ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут народознавства НАН України,

відділ історичної етнології,

проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,

radovychroman@gmail.com

Roman RADOVYCH

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

*Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology*

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

in the Department of Historical Ethnology,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

radovychroman@gmail.com

**TRADITIONAL RURAL HOUSING OF THE
THIRD QUARTER OF THE XIX CENTURY
ON THE TERRITORY OF PODILLIA**

(according to source materials)

З'ясування специфіки осель, їх конструктивних елементів тощо, які побутували у певний період в окремих етнографічних регіонах (та районах) для етнологічної науки сьогодні є надзвичайно актуальним. У роботі автор ставить перед собою мету на основі аналізу джерельних матеріалів з'ясувати особливості традиційного будівництва жителів (планування, техніка будівництва, специфіка дахів, віконних отворів, інтер'єру тощо), які характеризують оселі третьої чверті ХІХ ст. на теренах колишньої Подільської губернії. Об'єктом дослідження є традиційне будівництво, а предметом — народне житло. Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. Територія дослідження охоплює усі повіті колишньої Подільської губернії, хронологічні межі дослідження — третя чверть ХІХ ст.; верхня хронологічна межа — 1873 рік. Робота написана на основі збірника «Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному і господарському відношеннях», зміст якого формують статистичні та господарські відомості, зібрані кореспондентами (1871—1872 рр.) в окремих повітах Подільської губернії.

Ключові слова: Подільська губернія, житло, техніка будівництва, планування, вікна, дах.

Finding out the specifics of houses, their structural elements which existed in a certain period in certain ethnographic regions (and districts) for the ethnological science of today is extremely urgent. The author aims to clarify the features of traditional housing construction (planning, construction techniques, specifics of roofs, window openings, interiors, etc.), which characterize the houses of the third quarter of the XIX century on the territory of the former Podillia province.

The object of research is traditional construction, and the subject is folk housing.

The methodological basis of the study is the principle of historicism in combination with elements of structural and functional analysis and the use of basic methods of ethnological science: retrospective, typological, complex and analysis, historical reconstruction and more.

The study area covers all counties of the former Podillia region, the chronological boundaries of the study — the third quarter of the nineteenth century; the upper chronological limit is 1873. The work is based on the collection «Materials for the study of Podillia region in statistical and economic terms», the content of which is formed by statistical and economic information collected by correspondents (1871—1872) in some counties of Podillia region.

Keywords: Podillia region, housing, construction equipment, planning, windows, roof.

Вступ. Народне житло є однією з найважливіших складових традиційно-побутової культури етносу, в якій відображена його історична доля, соціальні, виробничі і побутові відносини, а також між-етнічні взаємозв'язки. У контексті вивчення житло-будівельної культури поки що відсутні узагальнюючі праці про виникнення та етапи історичного розвитку житла як загалом, так і в окремих місцевостях України. Тому з'ясування специфіки осель, їх конструктивних елементів тощо, які побутували у певний період в окремих етнографічних регіонах (та районах) для етнологічної науки сьогодення є надзвичайно актуальним.

У роботі автор ставить перед собою мету на основі аналізу джерельних матеріалу з'ясувати особливості традиційного будівництва жител (планування, техніка будівництва, специфіка дахів, віконних отворів, інтер'єру тощо), які характеризують оселі третьої чверті XIX ст. на теренах колишньої Подільської губернії. *Об'єктом* дослідження є традиційне будівництво, а *предметом* — народне житло. *Методологічною основою* дослідження є принцип історизму у поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного та аналізу, історичної реконструкції тощо. *Територія дослідження* охоплює усі повіти колишньої Подільської губернії, *хронологічні межі* дослідження — третя чверть XIX ст.; верхня хронологічна межа — 1873 рік (час публікації джерела).

Робота написана на основі збірника «Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному і господарському відношеннях» [1] (далі — «Матеріали»), зміст якого формують статистичні та господарські відомості, зібрані кореспондентами (1871—1872 рр.) в окремих повітах¹ Подільської губернії за завданням для Центрального Статистичного комітету Внутрішніх Справ, у зв'язку з організацією Політехнічної Виставки у Москві. «Матері-

али», серед іншого, містять певний масив даних, що також стосуються традиційного будівництва кінця XVIII — першої половини XIX ст. Як доповнюючий матеріал, у нашій розвідці використано також й інші джерельні матеріали та спеціальну етнологічну літературу.

Основна частина. Основою історичної класифікації типів житла вважається його горизонтальне планування [2, с. 9], тому власне з характеристики планувальної структури осель й розпочнемо аналіз «Матеріалів». Для більш наочної локалізації явищ, що побутували в окремих місцевостях Подільської губернії, їх виклад вважаємо за доцільне проводити по окремих повітах.

Відповідно до повідомлень кореспондентів, в третій чверті XIX ст. у Вінницькому повіті до складу жител бідніших верств селянства входило лише одне житлове приміщення, багатих — два (хата + сіни + хата). Це ж торкається і Брацлавського повіту, де хати будували з однією кімнатою, у багатших побутувало планування — хата + сіни + хата [1, с. 50].

У Літинському повіті теж були поширеними житла з двома кімнатами, розділеними сіньми — «дві хати через сіни» [1, с. 16, 23] (хата + сіни + хата). Іноді у сінях (очевидно, при їх тильній стіні. — *Р. Р.*) виділяли господарське приміщення. Як відзначено у джерелі: «В кожній кімнаті піч в якій печуть хліб і варять. У багатших одну з кімнат утримують в чистоті для гостей... При хатах звичайно є кладовки або кармаки (чуланчики) для зберігання провізії і всяких хатніх речей» [1, с. 17, 28] (хата + сіни/кладовка («кармак») + хата). Траплялись й дводільні оселі з виділеною у сінях кладовкою, призначеною «для зберігання хлібних продуктів»: хата + сіни/кладовка (1-й та 4-й стани Літинського повіту) [1, с. 20, 28]. Зустрічались й інші планувальні вирішення. Як зазначено у «Матеріалах»: «Тепер інколи появляються дерев'яні хати поділені на дві половини сіньми, в яких влаштована кладовка, а кімнати розділені перегородками на два приміщення (хата і ванькир)... Окремі заможні селяни через сіни мають чисті хати — гостинні... Є кладовка у другій половині сіней» [1, с. 28] (хата/ванькир + сіни/кладовка + хата/ванькир; хата/ванькир + сіни/кладовка + хата). Такі оселі були притаманні для багатших верств населення: «В більш багатих домах кімнати розділяються

¹ На середину XIX ст. як адміністративна одиниця повіт поділявся на кілька управлінських структур: за адміністративно-територіальним устроєм — на волості, за поліцейським підпорядкуванням — на стани, за судовою приналежністю — на дві мирові дільниці, що складали один мировий округ і на парафії у церковно-адміністративному відношенні.

перегородкою на дві половини... [при тильній стіні] ванькир» [1, с. 17].

Стосовно Летичівського повіту, у Янковецькій та Колибанській волостях побутували тридільні оселі у двох планувальних варіантах: хата + сіни + комора та хата + сіни + хата [1, с. 205, 208]. Житла з однією чи двома кімнатами (розділеними сіньми) споруджували й у Гричинецькій волості цього повіту [1, с. 202]. Це ж торкається й Волосовецької волості (щоправда тут у сінях часто виділяли господарський «чулан»): «Кімнат в хаті одна або дві. В другому випадку одна є гостинною і їдальнею, друга, вдвоє менша, звана ванькирем, слугує кухнею або дитячою... і завжди, коли домівка ділиться на дві половини, сіни посередині... і здебільшого з чуланом у сінях» (гостинна хата + сіни + ванькир; гостинна хата + сіни/чулан + ванькир) [1, с. 198].

У Проскурівському повіті відзначено хати за планом: хата + сіни + комора [1, с. 213, 217]. Натомість у Кам'янецькому повіті хата зазвичай мала лише кімнату і сіни (хата + сіни) [1, с. 226]. Щоправда, відповідно до іншого синхронного у часі (1864 р.) джерела, оселі за планом хата + сіни + комора побутували не тільки у Проскурівському, а й у Кам'янецькому повіті [3, с. 1069]. Знову ж, як зазначено у «Матеріалах», багатші селяни тут інколи будували більші хати «з перегородкою на дві частини у довжину, з другою кімнатою через сіни на зразок світлиці або [призначеної] для проживання другого члена з сімейством» (хата/хата + сіни + хата). Світлиці були тільки в багатших господарів [1, с. 226].

В Ушицькому повіті до складу житла бідняків входили лише хата, сіни та комора: «...а інші будують лише з одною кімнатою з варистою пічкою, сінцями і кладовою» [1, с. 181, 186, 190] (хата + сіни + комора чи хата + сіни/комора). Натомість багаті селяни хати будували «на дві кімнати, розділені сіньми» (в кожній кімнаті було «по одній варистій печі»). У сінях влаштували кладовку або будували без неї (хата + сіни + хата; хата + сіни/кладовка + хата). Будівлі типу хата + сіни + хата побутували й у Могилівському повіті: «Хати на дві половини, в кожній половині по одній кімнаті» [1, с. 175].

Домівки з двома житловими приміщеннями, розділеними сіньми (хата + сіни + хата) широко побутували у Ямпільському повіті. Вони згадуються

у Косницькій, Дзигівській, Ямпільській, Яланецькій, Бандишівській волостях, 1-му та 3-му станах [1, с. 145, 156, 160, 163, 170, 172]. Причому місцями, скажімо у 3-у стані, таке планування превалювало [1, с. 172]. У деяких місцевостях, поряд із такими, побутували дво- та тридільні житла типу хата + сіни та хата + сіни + комора (Дзигівська волость, 1-й стан,) [1, с. 56, 170]. Водночас у селах 2-го стану згадуються лише два останні варіанти планування [1, с. 165]. Натомість, як зазначено у джерелі, у деяких селянських хатах Яланецької волості було по дві, три, а навіть і чотири кімнати: одна чи дві з одного боку маленьких сіней і одна чи дві з другого; траплялось і так, що другу половину використовували як кладовку (комору): хата + сіни + хата; хата/хата + сіни + хата/хата; хата/хата + сіни + хата; хата/хата + сіни + комора; хата + сіни + комора) [1, с. 149].

У Гайсинському повіті згадуються хати з двома житловими кімнатами, розташованими через сіни, причому наголошено, що одна з них (права) — «чорна», інша (ліва) — «чиста». У дописі відзначено, що у чистій кімнаті інколи відгороджено окреме приміщення для речей («чорна хата» + сіни + «чиста хата»; «чорна хата» + сіни + «чиста хата»/комірка) [1, с. 58, 61, 64]. Знову ж в Ольгопільському повіті побутували оселі за планом: хата + сіни + комора, хата + сіни + хата, рідше — хата + сіни/комірка + хата [1, с. 132, 139].

Більш детально у «Матеріалах...» охарактеризовано житло Балтського повіту. Тут широко побутували оселі з двома житловими приміщеннями, розташованими обабіч сіней. Вони зустрічались як у чистому вигляді (хата + сіни + хата: Молошківська, Чорнянська, Богопільська, Троянівська, Юзефпільська, Воронківська, Данилівська, Гармацька волості, 2-а дільниця, 2-й, 5-й, 6-й стани [1, с. 74, 79, 86, 89, 93, 103, 112, 117, 122, 124, 126, 127]), так і з виділеною у сінях коміркою (хата + сіни/комірка + хата: Чорнянська, Гармацька волості, 1-а дільниця, 2-й стан [1, с. 71, 79, 93, 126]). У такому разі одна кімната виконувала функцію кухні, друга — парадного приміщення («покій»): Чорнянська волость [1, с. 93]. Такі оселі були притаманними для багатших верств селянства (Чорнянська волость, 1-а, 2-а дільниці) [1, с. 71, 74, 93]. Місцями (Великомечетнянська, Тридубська волості) відзначено, що

у будівлях з двома кімнатами, «вони розділяються вздовж середини стінкою» (тобто житла, у склад яких входив п'ятистінок хата/хата) [1, с. 97, 106]. Хоча, як місцями зазначено у «Матеріалах», в домівках селян більше як двох житлових кімнат не робили [1, с. 97, 106], у Богопільській волості траплялось, що їх могло бути чотири, а навіть і шість [1, с. 103]. Натомість у біднішого населення в житлах влаштовували лише одну кімнату (Чорнянська, Великометнянська, Тридубська, Троянівська, Голованівська, Гармацька волості, 1-а, 2-а дільниці [1, с. 71, 74, 93, 97, 106, 112, 120, 126]). Планування таких осель здійснювалось за схемою — хата + сіни + комора (Голованівська, Гармацька волості, 2-а дільниця [1, с. 74, 120, 126]), хата + сіни (Чорнянська, Троянівська, волості [1, с. 93, 112]).

В описах знаходимо окремі відомості про розміри осель: «Довжина хати вдвоє більша ширини» (Волосовецька волость Летичівського повіту) [1, с. 198]; «Розміри хат різні: звичайно 5 сажнів довжини, 3 ширини» (Вінницький повіт) [1, с. 33]; «Хати завдовжки від 5 до 7 сажнів, шириною від півтори до 3 сажнів. Висота від цоколя до даху становить 1 сажень» (2-й стан Балтського повіту) [1, с. 79]; «Хати квадратні чи їх довжина вполовину більша від ширини, тобто при довжині 16 аршин, ширина становить 8 аршин» (Воронківська волость Балтського повіту) [1, с. 122]; «Величина хат 12—20 аршин в довжину і більше, 6—10 в ширину» (Данилівська волость Балтського повіту) [1, с. 124].

Зазвичай кореспонденти відзначають, що «ганків» (в оригіналі тексту здебільшого їх означають лексемою «крильце») при оселях селяни не споруджували; згадки про їх побутування маємо лише з окремих місцевостей: «крильця влаштовують лише багаті селяни» (Вінницький повіт) [1, с. 33]; «крильця трапляються рідко» (Брацлавський повіт) [1, с. 45, 56]; «дуже рідко є крильця» (2-й стан Балтського повіту) [1, с. 80]; «крильця при домах рідко» (Богопільська волость Балтського повіту) [1, с. 103]; «зрідка у багатших селян — крильце» (Ольгопільський повіт) [1, с. 139]; «крильця здебільшого не влаштовували... крильця і світлиці хіба у багатіїв, яких налічується в усьому стані не більше 60» (3-й стан Ушицького повіту) [1, с. 186].

Оселі, як правило, розташовували віддалік від господарської забудови, проте з окремих околиць одержуємо відомості про блокування жител з нежитловими приміщеннями (хлівами тощо): «До хати прироблені з хворосту хліви для свиней і овець... Інколи до хати прибудовують хлівки для свиней, а то, — й для коней» (Літинський повіт) [1, с. 17, 28]; «У багатьох господарів житло з'єднане з нежитловою будівлею» (3-й стан Літинського повіту) [1, с. 23]; «Хати [стоять] під одним дахом з нежитловими [спорудами] або окремо» (3-й стан Ушицького повіту) [1, с. 190]; «Житла [стоять] окремо, інколи заблоковані разом з господарськими спорудами» (Гричинецька волость Летичівського повіту) [1, с. 202]; «Зазвичай хата [стоїть] окремо від іншої забудови, проте трапляється що все під одним дахом» (Яланецька волость Ямпільського повіту) [1, с. 149]; «Хата окремо від іншої забудови, проте дуже рідко трапляється, що все під одним дахом» (Клембівська волость Ямпільського повіту) [1, с. 152]; «Житлові будівлі [стоять] окремо або поєднані з господарськими» (Ямпільська волость Ямпільського повіту) [1, с. 160]; «Хати є заблоковані з хлівами для тварин, є і окремі» (Чорнянська волость Балтського повіту [1, с. 94]); «Є небагато хат, при яких стоять нежитлові споруди» (Воронківська волость Балтського повіту) [1, с. 122].

Отже роблячи проміжний висновок, необхідно відзначити, що відповідно до джерела, третій чверті XIX ст. на теренах Подільської губернії найпоширенішими були трикамерні житла з однією (хата + сіни + комора: Балтський, Гайсинський, Ушицький, Летичівський, Кам'янецький, Проскурівський, Ямпільський, Вінницький, Брацлавський повіти) чи двома (хата + сіни + хата: Гайсинський, Могилівський, Балтський, Ямпільський, Ушицький, Летичівський, Літинський, Брацлавський, Вінницький повіти) житловими кімнатами. Причому у той час, коли споруди першого типу характеризували оселі бідніших селян, другого — були притаманними для багатшого населення. Спорадично у найбідніших верств селянства траплялись двокамерні помешкання: хата + сіни (Кам'янецький, Ямпільський повіти; Чорнянська, Троянівська волості Балтського повіту). Знову ж варто відзначити, що місцями (скажімо, у 3-у стані Ямпільського повіту) оселі з двома мешкальними камерами превалю-

вали загалом, натомість у 2-му стані цього повіту побутували лише житла типу хата + сіни + комора та хата + сіни. У сінях домівок з двома житловими камерами при тильній стіні могли виділяти комірку: хата + сіни/комірка + хата (Балтський, Літинський, Лeticівський, Ушицький, Гайсинський повіти). Місцями комірку робили й у дводільних оселях: хата + сіни/кладовачка (Літинський повіт). Побутували у цей період й помешкання з п'ятистінками, тобто виділеними по ширині житлового приміщення ванькирами (так звані дво- та півторарядові оселі): хата/хата + сіни + хата, хата/ванькир + сіни/кладовка + хата/ванькир; хата/ванькир + сіни/кладовка + хата, хата/хата + сіни + комора (Балтський, Літинський, Ямпільський, Кам'янецький повіти). У Літинському повіті такі споруди відзначено, як новіший тип планування. У Гайсинському повіті згадуються півторарядові оселі за п'ятном хата + сіни + хата/комірка. Зазвичай хати стояли окремо від господарської забудови проте місцями (Літинський, Ушицький, Лeticівський, Ямпільський, Балтський повіти) в окремих випадках траплялись домівки зблоковані з хлівами. «Ганків» при оселях не влаштували, лише в окремих місцевостях (Вінницький, Брацлавський, Балтський, Ушицький повіти) дуже рідко їх споруджували найбагатші верстви селянства.

У безпосередньому зв'язку з планувальною структурою осель є дверні та віконні отвори. Стосовно вхідних дверей (що ведуть із двору в сіни), то хоча тут й траплялись споруди із «наскрізними сіньми», у джерелі здебільшого відзначено переважання будівель лише з одними дверима у довгій віконній стіні: «...завжди, коли домівка ділиться на дві половини, сіни посередині; вони з одними дверима, рідше з двома і здебільшого з чуланом у сінях» (Воловецька волость Лeticівського повіту) [1, с. 198]; «[В старих хатах] в сінях рідко є наскрізні двері» (4-й стан Літинського повіту) [1, с. 28]. Двері у сіни зазвичай влаштували лише у поздовжній фасадній стіні й у селах 2-го стану Балтського повіту, натомість у с. Петрівка Крутнянської волості цього повіту входи робили два: «у віконній головній і тильній стінах» [1, с. 79]. Знову ж у Вінницькому повіті кореспонденти відзначають наявність наскрізних сіней, як звичне явище: «Вхід з вулиці і з двору» [1, с. 33, 36].

Стосовно кількості та розташування віконних отворів, інформації, що містить джерело, доволі скупи. Скажімо у Літинському повіті (4-й стан) в житловому приміщенні згадується три вікна: два на головному фасаді, й одне на причілку («на куті — бокове»). Водночас кореспондент відзначає, що за піччю (у напільній стіні) містився ще один малесенький «оглядовий отвір» [1, с. 28]. «Одне чи два вікна на вулицю, інші на двір» були в оселях Кам'янецького повіту [1, с. 226]. Щоправда в іншому джерелі (1864 р.) у селянських оселях Кам'янецького і Проскурівського повітів відзначено три вікна: «В хаті три вікна з 4 склами: два вікна в передній стіні до вулиці і одне в східній стіні» [3, с. 1069]. Знову ж, в оселях з виділеними по ширині житлового приміщення ванькирами, у хаті влаштували три вікна, а у ванькирі — одне: «Їх [вікон] буває в першій кімнаті три, в другій — одне» (Яланецька волость Ямпільського повіту) [1, с. 149]. Зазначимо, що на західному Поділлі в однорядових житлах (не поділених по ширині) у цей період (1864 р.) згадується лише два невеличкі вікна: одне на головному фасаді, одне на причілку (а інколи взагалі тільки одне вікно) [4, с. 33].

Як свідчать джерельні матеріали, хату довгою віконною (вхідною) стіною зазвичай орієнтували на південно-східні румби: на схід (3-й стан Літинського; Яругська, Бандишівська волості, 3-й стан Ямпільського повітів) [1, с. 23, 158, 163, 172], на південь (Проскурівський повіт; 4-й стан Літинського; 5-й стан, Гармацька волость Балтського; Дзигівська волость, 1-й стан Ямпільського повітів) [1, с. 23, 86, 126, 142, 156, 170, 217], на схід і південь (Ольгопільський повіт; Юзефпільська, Данилівська волості Балтського; 2-й стан Ямпільського; 1-й стан Ушицького повітів) [1, с. 117, 124, 133, 139, 165, 186], на південь, рідше — на схід (Косницька волость Ямпільського повіту) [1, с. 145], на південний-схід (Богопільська, Голованіська волості Балтського повіту) [1, с. 103, 120]. Інколи, поряд з такою, траплялась й інша орієнтація: на схід (але «є і в інших сторони») (Воронківська волость Балтського повіту) [1, с. 122], на південь та захід (Троянівська, Молошківська волості Балтського повіту) [1, с. 112, 127], на схід і захід (Клембівська волость Ямпільського повіту) [1, с. 152], на південний-захід (Чорнянська волость Балтського повіту) [с. 94]. Подібні інфор-

мації походять й з деяких інших місцевостей: «Вікна і вхідні двері орієнтовані на південь, південний схід, південний захід і схід» (Літинський повіт) [1, с. 17], «Вікна в більшості [орієнтовані] на південний схід і південний захід» (2-й стан Балтського повіту) [1, с. 80], «Вікна звернені до сонця на південь, інколи — на схід, рідко — на захід і в окремих випадках на північ» (Волосовецька волость Летичівського повіту) [1, с. 198], «[Хата] розташована переважно вікнами на сонце на схід або на південь, рідше на захід, (Волосовецькій волость Летичівського повіту) [1, с. 198]. Дописувач з 1-ї ділянки Балтського повіту зазначаючи, що «фасад і вікна звернені на південний захід», уточнює, що це роблять «для захисту від північно-східних вітрів» [1, с. 71].

Стосовно техніки будівництва, відповідно до джерела, у Вінницькому повіті побутували хати будовані з дерева, без кам'яних фундаментів. Їх споруджували наступним способом: «у землю вкопують певну кількість переважно дубових стовпів, простір між якими забирають деревом у вигляді перегородок, які відтак ззовні і з середини змащують глиною змішаною з соломною і опісля білять вапном». Як відзначив автор, «мазанок і кам'яних хат» тут не будували [1, с. 33]. Дещо відмінною є інша інформація з цього повіту: «Хати [будують] без фундаментів, на одних дерев'яних стовпах. Стіни у більшості з плоту, лише у багатших з дерева; ті й інші обмазуються глиною... Нема мазанок, цегляних і кам'яних домів, тільки є плотяні та будовані в заміт з дерева» [1, с. 36]. У Літинському повіті: «Хати з дерев'яних колів переплетених соломною і глиною (тобто глиносолом'яними вальками. — Р. Р.), а в лісовій частині повіту стіни роблять в зруб або в заміт, зовні усі хати білені. Хат російського типу з колод не зустрічається. У степовій місцевості хати гірші ніж у лісовій, трапляється більше мазанок чи ліплянок.... Кам'яного фундаменту, підвалів і підібіць не буває. Замість фундаменту 4 кутові стовпи вкопані у землю... Хат з цегли і каменя немає» [1, с. 16, 17]. Із теренів 1-го стану цього повіту наявна інформація, яка, очевидно, торкається місцевого зрубного будівництва: «В основу хат кладеться кілька каменів на значній віддалі один від одного. На камені кладуть бруси. Вільний простір між каменями

засипають землею без улаштування підвалів» [1, с. 20]. Доволі скупі відомості наведені у джерелі стосовно будівництва у інших станах цього повіту: «Селянські хати без кам'яних фундаментів, у деяких тільки будуються на підвалах (очевидно, підвалинах. — Р. Р.). Хат мазанок, з каменя, з цегли немає» (3-й стан) [1, с. 23]; «Селянські хати віддавна будують з дерева... Хати без фундаментів, деякі на підвалах (очевидно, підвалинах. — Р. Р.), але більше на стовпах, вкопаних у землю. Мазанок цегляних хат немає» (4-й стан) [1, с. 28].

Стосовно будівництва Летичівського повіту, то у Волосовецькій волості хати будували без фундаментів «на вкопаних у землю стовпах». Як відзначав автор: «Будова хат тільки одна — мазанкова. Але... [така хата] дуже відрізняється від звичайних Новоросійських степових мазанок². Тут вона завжди дерев'яна, обмазана жовтою глиною і вибілена білою глиною» [1, с. 199]. Побутування жител-мазанок (без кам'яних фундаментів) відзначено також у Янковецькій і Колибанській волостях [1, с. 205, 208]. Знову ж у Гриченицькій волості споруджували будівлі дерев'яні, без кам'яних фундаментів (мазанок, кам'яних і цегляних хат не було) [1, с. 202]. У Брацлавському повіті: «Усі житлові споруди мазані глиною. Всі селянські хати дерев'яні. Нежитлові споруди дерев'яні чи з хворосту, переважно не мазані... Кам'яних фундаментів, підвалів немає» [1, с. 45, 56].

У Проскурівському повіті теж були поширені дерев'яні хати; мазанок, кам'яних і цегляних осель тут не будували [1, с. 217]. Натомість інший кореспондент повідомляє, що у цьому повіті будують житла-мазанки, без кам'яних фундаментів [1,

² Тут необхідно зробити декілька зауважень. Зокрема, як бачимо, окремі кореспонденти по різному розуміли поняття хата-«мазанка»: в одних випадках «мазанками» номінують споруди будь-якої конструкції, стіни яких з двох боків обмащені глиною; в інших — мають на увазі конструктивний варіант хати у більш вузькому розумінні (Зокрема, як відзначав Ф. Вовк, «мазанками» найчастіше називали хати плетені з хворосту та обмащені з двох боків глиносоломою [5, с. 100] На Полтавщині хатою «мазанкою чи «мазкою» називали каркасні хати з хворосту чи очерету обмазані з двох боків глиною [6, с. 98].). Це ж, очевидно, торкається й терміну «підвали»: в одних випадках це — нижній вінець (основа) стін, в інших — цокольні приміщення (хоча у більшості випадків останні називають «підібіцями», «ізбіцями» тощо).

с. 213]. Знову ж у Кам'янецькому повіті хати «будують без фундаментів, прямо на землі з дерев'яних стовпів, заложених [між стовпами] у заміт дрібним деревом, відтак всередині і зовні їх обмазують глиною і білять вапном... Всі будівлі складають мазанки як житлові так і для худоби, проте останні інколи бувають просто плетневі і не обмазані глиною» [1, с. 226]. В іншому, майже синхронному у часі (1864 р.), джерелі про житлове будівництво у Проскурівському та Кам'янецькому повітах відзначено: «[Хати] в давніші часи ставили з колод у зруб, але у теперішній час частково з дерева, частково з глини, а інколи з плетеня» [3, с. 1069].

В Ушицькому повіті хати теж споруджували без кам'яних фундаментів та «підвалів» (тобто підвалин. — Р. Р.). Усі будівлі були дерев'яними та обмазаними глиною: «Стовпи вривають безпосередньо в землю, закидають забором і змазують глиною» [1, с. 180]; «Хати будують на дерев'яних стовпах, тому підвалин в них немає» (1-й стан) [1, с. 186]; «Мазанок, кам'яних і цегляних хат немає» (3-й стан) (с. 191). Щоправда у селах 3-го стану наявні «поізбіци» (цокольні приміщення? — Р. Р.) (с. 190). Подібно й у Могилівському повіті: всі хати були дерев'яними, без «кам'яних підвалів» (тобто цокольних приміщень. — Р. Р.) та фундаментів; мазанок, кам'яних і цегляних хат не було [1, с. 175].

Щодо сільського будівництва Гайсинського повіту, кореспондент відзначає: «Усі хати нині будують з дерев'яного матеріалу. В землю вкопують дубові стовпи і на них робиться основа будівель як житлових, так і інших. Фундаментів немає. Мазанок немає» [1, с. 65]. Натомість у двох інших інформаціях із цього повіту йдеться про те, що «всі хати — мазанки з дерева соломи і глини» (без фундаментів) [1, с. 58]; «здебільшого селянські хати — мазанки» (на стовпах без фундаментів). [1, с. 61]. «На стовпах, вкопаних у землю» селяни споруджували оселі й у Ямпільському повіті. Як відзначає дописувач, «у пази стовпів забивають тонкі перекладки, обвиті соломкою, [стіни] замазують сумішшю глини і піску» [1, с. 142]. В інших дописах, що торкаються окремих частин цього повіту лише відзначено, що хати будують без фундаментів та «підвалів», а мазанок, кам'яних і цегляних хат немає (Бандишівська, Косницька, Яланецька, Клем-

бівська, Дзигівська, Яругська, Ямпільська волості, 1-й, 2-й та 3-й стани) [1, с. 145, 149, 152, 156, 158, 160, 163, 166, 170, 172]. «З дерева, в більшості у заміт, рідко рублені, без всякого фундаменту, підвалів» хати будували й у Ольгопільському повіті. У джерелі відзначено, що з «цегли будують поміщики, селяни її не використовують... Селянські хати з дерева обмазуються глиною. Мазанок, у вузькому розумінні, немає» [1, с. 132]. Дуже рідко тут траплялися домівки з каменя [1, с. 135]. Щоправда інший кореспондент відзначає: «Хати на кам'яному фундаменті будують рідко. Мазанок і кам'яних хат немає...» [1, с. 139].

Окремої уваги заслуговує житлобудівництво найбільш південно-східного Балтського повіту. Тут також переважали оселі каркасної конструкції на стовпах. Скажімо у Великометнчанській волості: «Хати на вкопаних у землю стовпах без фундаментів підвалів і підзібіц... Мазанок, хат з цегли, з каменя нема» [1, с. 97—98]. У Тридубській волості: «Хати будують на стовпах вкопаних у землю, без кам'яних фундаментів підвалів і підзібіц... Цегляних кам'яних хат, мазанок у волості нема» [1, с. 107], у Троянівській волості: «Хати без фундаментів і підвалин, на стовпах» [1, с. 112], у Голованівській волості: «Хати дерев'яні... Цегляних і кам'яних хат нема» [1, с. 120]. Проте у Балтському повіті поряд із стовповою, траплялись й інші конструктивні варіанти жител. Відповідно до інформацій з 1-ї дільниці цього повіту: «Хати будують з дерева, стіни заплітають хворостом чи влаштовують валькування, тобто закладають обгорнутими соломкою полінами, після чого зовні і всередині обмазують товстим шаром глини. Кам'яні фундаменти роблять тільки в наближених до Дністра місцевостях, де є камінь; тут інколи трапляються житла з каменя-вапняка. Підвалів нема» [1, с. 71]. А ось як характеризують будівництво 2-ї дільниці: «Будують без фундаментів, під хатами майже завжди є підвалини (тут, очевидно кореспондент має на увазі цокольні приміщення. — Р. Р.). Мазанок нема. В селах Шершинцях, Грабовій, Каєтанівці, Пискарівці Полотнянської і Писарівської волостей для спорудження жител, холодних будівель і огорож використовують необроблений камінь вапняк» [1, с. 74]. Стосовно будівництва мешканців 2-го стану, у джерелі

відзначено: «На кам'яному фундаменті селянські хати лише в тих місцевостях де його багато. Є кам'яні хати в сс. Молокіш, Гараб, Милочем, Вадатурком Молокішської волості, Шержинці Полотнянської волості. Мазанок нема» [1, с. 80]. На теренах 6-го стану: «Хати будують дерев'яні та з сирої цегли (суміш землі з піском)... Мазанки чи так звані вальковані хати є у бідніших, які не мають можливості придбати дерева... [Хати] без кам'яних фундаментів та підвалів» [1, с. 88—89], у Чорнявській волості: «Хати кам'яні, дерев'яні і земляні... на кам'яних фундаментах і без них. Ні підвалів, ні ізбиц нема. Мазанок нема, окрім як в колоніях Голоче і Волярка, де їх є декілька» [1, с. 94]. У Гармацькій волості: «Хати досить обширні, з каменя на кам'яних фундаментах, обгороджені хворостом і обмазані глиною. Запроваджуються також будівлі на кам'яних фундаментах із земляного лемпача, тобто з штучної суміші землі з гноєм вимішаною кіньми» [1, с. 126]. Більш детальну інформацію подано з теренів Богопільської волості: «Хати на кам'яних фундаментах. В поселеннях над ріками Бугом і Синюхою стіни з переважно з сирцевої, зрідка з випаленої цегли. При Кодимських поселеннях (понад рікою Кодима. — Р. Р.) будівлі частково глинобитні а частково дерев'яні. У віддалених від цих рік поселеннях будівлі з дерева, оскільки пухкий чорнозем не придатний для сирої цегли і на глинобитну будівлю. Земля над Бугом і Синюхою має сірий колір попелу, склад її — намул з піском. Стіни збудовані з сирої цегли виробленої з цієї землі без даху стоять до 20 років, а під дахом — більше 100 років. Добре висушена сира цегла є міцнішою від погано випаленої цегли. Є хати з сирої цегли, з випаленої — дуже мало. Мазанок і хат з обробленого каменя нема, кам'яні будівлі тільки з місцевого (бугського і синюхського) дикаря» [1, с. 103]. Знову ж у Молокішиневській волості: «Хати будують на підвалинах і кам'яних фундаментах... Мазанок нема, рідко будують кам'яні хати», у Юзефпільській волості: «Хати не на кам'яному фундаменті, без підвалів і підізиц. З цегли каменя не будують (тут нема каміння і будвельної глини)» [1, с. 117], у 5-у стані: «[Хати] без кам'яних фундаментів підвалів і підізиц. Мазанок і кам'яних хат нема» [1, с. 86].

У багатьох місцевостях відзначено наявність покладів жовтої та білої глини, які вживали у процесі будівельних робіт. Останню використовували для побілки хат. Скажімо поклади білої глини присутні у низці місцевостей Балтського повіту (сс. Молокіш, Гараб, Ковбасна (1-ї дільниці); Велика Мечетня Великомечетнянської волості; Молокша, Гороб, Слобідка, Молокша Молокошенської волості; Богопольська волость та ін.) [1, с. 71, 98, 103, 127]. Як зазначено у джерелі таку глину селяни продавали у м. Балта [1, с. 71].

Як відомо, на Поділлі хату завжди оточували «приспи», проте у своїх кореспонденціях дописувачі здебільшого не звертають уваги на цей зовнішній атрибут стін. Приспи, як обов'язковий компонент хати відзначено лише в дописах з Дзигівської волості та 1-го стану Ямпільського повіту [1, с. 156, 170].

Завершуючи розгляд техніки житлобудівництва, слід зауважити, що у Балтському повіті (2-й стан) дописувач відзначив, житла-«землянки» (тобто оселі частково заглиблені у ґрунт. — Р. Р.), які вкривали «плоскими» дахами [1, с. 81]. Як зазначали українські дослідники, у найбіднішого населення центральних, а особливо південних районів Поділля, одно- чи двокамерні житла заглибленого типу траплялись ще на початку XX ст. [7, с. 49]. На жаль детальнішого опису таких споруд у джерелі не подано. Проте у повісті А. Свидницького «Люборацькі» знаходимо опис (1861 р.) двокамерної (хата + сіни) напівземлянки («бурдій») — оселі церковного дяка, яку у цей час використовували для проживання школярів (м. Круті Брацлавського повіту): «[Навпроти церкви] ступнів тридцять в долину — наче купа гною... Аж дивишся — і курить, і комин стирчить... так це хата, коли хатою можна звати бурдій, що тільки дах над землею; навіть вікон не видно... Зайдімо в бурдій... згинайтесь, бо будував цю хату низького зросту чоловік і двері міряв по собі... От заскрипіли поламані двері... перед нами наче гусятник який, — то сіни... Ступнів на два від сінешнього порога... наче лежанка стоїть... А серед її вмурований казан... і челюсті..., наче в лежанці топилося... гляньте ще вгору... ця — наче лежанка — вимурована під комином... Оце котуна (опалювальний пристрій типу кабиці. — Р. Р.)... Наохрест коло казана — діри, щоб дим проходив та полум'я, як топиться. В тім казані, якби при

добрім хазяйстві, гріли б окропи... Коло самісінької котуни, з глухого боку, двері до хати, нема ні клямки, ні кілка, а тільки ремінець висе... треба зігнути, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпирає; коло самісінького порога — мисник, а по другий бік — піч... На столі лепу, хоч ріпу сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, і підведена чорним. На глухій стіні килим висе...» [8, с. 42—43]. А ось опис «бурдею» («буди»), призначеної для сільських нічних сторожів із західного Поділля (с. Вільховець Борщівськогор-ну Тернопільської обл.), який зробив Софроній Колтатів у 1930-х рр.: «Біля фіртки, у паркані — мурі, що оточував площу, на якій стояла стара дерев'яна церква, знаходилась землянка для нічних сторожів. Це була яма викопана в землі на рівному терені. До цієї ями входили кількома східцями. В буді по боках були великі приспир-нари з соломою, — на них лежали вартівники в негоду. Верх був двохстилий, з полін, опертих на поздовжню платву, вкладену на дві сохи. Поверх полін — солома, а поверх соломи — тички» [9, с. 59].

Отже, як показує викладений матеріал, у третій чверті XIX ст. основною технікою будівництва жител практично в усіх повітах Подільської губернії була каркасна. Основою каркасу слугували стовпи, вкопані в землю — спеціальних фундаментів і підвалин не влаштували (така техніка каркасного будівництва («в закоп» чи «на закопаню») була основною й на заході Поділля [4, с. 32], та й загалом на основній території Лісостепу [10, с. 378]: на Середньому Подніпров'ї [6, с. 98; 11, с. 355], у придністровській частині Покуття [12, с. 40], на Буковинському Поділлі [13, с. 278], Волині [14, с. 205] тощо. Стіни заповнювали горизонтально вкладеними дерев'яними диллями (які (принаймні інколи) перекладали глиносоломою — так звана «дильована (чи дерев'яна) хата»), плотом, рідше — глиносолом'яними вальками (по вертикальних колах)³. З двох боків стіни виправляли товстим шаром глиносоломи. Стосовно Балтського повіту, то хоча тут доволі широко побутували каркасні житла згадуваної конструкції (на вкопаних у землю стовпах, із заповненням стін деревом, глиносоломою та плотом), існували й

³ Детальніше різновиди такої конструкції описані у науковій літературі [7, с. 19—30; 16, с. 445—453].

інші конструктивні модифікації стін, зокрема монолітної (безкаркасної) конструкції. Тут згадуються хати з «сирої (сирцевої) цегли» чи «земляного лемпача» (Гармацька, Богопільська волості, 6-й стан), «земляні», «глинобитні» (Чорнявська, Богопільська волості). (Правдоподібно це відома на Поділлі, так звана «болотяна хата» [16, с. 456]). Доволі часто траплялись хати на кам'яних фундаментах, а у низці місцевостей — з необробленого каменя-вапняка зрідка споруджували й стіни осель (Гармацька, Полотнянська, Писарівська, Молокішська, Чорнявська, Богопільська, Молокішиневська волості, 1-а дільниця,). Кам'яні житла зрідка траплялись й у сусідньому Ольгопільському повіті. Натомість зрубні хати згадуються лише у лісових місцевостях Літинського, а також в Ольгопільському, Проскурівському та Кам'янецькому повітах (їх стіни зазвичай теж мастили глиною та білили)⁴.

Джерело містить доволі обширний матеріал стосовно розмірів віконних отворів. Інколи кореспонденти лише зазначають, що вікна малі (Ямпільська волость Ямпільського повіту, Проскурівський повіт [1, с. 160, 213]), дуже малі (1-й стан Літинського повіту, Гайсинський повіт [1, с. 20, 61]) чи середньої величини (Бандишівська волость Ямпільського повіту [1, с. 163]). Однак у більшості випадків подано доволі конкретні розміри. Подекуди розміри вікон відзначені узагальнююче: величиною у піваршина — 36 см (Воронківська волость Балтського повіту, Ямпільський повіт [1, с. 122, 142]); від ½ до ¾ аршина — 36—54 см (Гричинецька волость Летичівського повіту [1, с. 202]); ¾ аршина — 54 см (3-й стан Літинського повіту [1, с. 23]); від ½ до 1 аршина — 36—72 см (Вінницький, Брацлавський, Гайсинський повіти, 2-й стан [1, с. 36, 45, 56, 59]). Місцями зазначена лише їх висота: від ½ до 1 аршина — 36—72 см (Літинський повіт [1, с. 17]); ¾ аршина — 54 см (Тридубська волость Балтського повіту [1, с. 106]); від ¾ до одного аршина — 54—72 см (Великомечетнянська волость Балтського повіту [1, с. 97]). Проте у більшості випадків кореспонденти подають як їх висоту, так і ширину. Скажімо в 1-у стані та Дзигівській волості Ям-

⁴ Відповідно до наших матеріалів, у другій половині XIX — на початку XX ст. такі будівлі спорадично траплялись й у інших місцевостях Подільської губернії [7, с. 20; 16, с. 438—439].

пільського повіту вікна були «висотою піваршина, шириною децю менше» [1, с. 156, 170]. Здебільшого у матеріалах фігурують віконні отвори децю видовжені по висоті: висота — $\frac{1}{2}$ —1 аршин, ширина — $1\frac{1}{2}$ —3 четверті (36—72 x 27—54 см): 1-а дільниця, Чорнянська волость Балтського повіту [1, с. 71, 94]; висота — $\frac{1}{2}$ —1 аршин, ширина — 6—12 вершків (36—72 x 27—54 см): Ольгопільський повіт [1, с. 133]; висота — $\frac{1}{2}$ чи $\frac{3}{4}$ аршина, ширина — не більше $\frac{1}{2}$ аршина (36—54 x 36 см): 3-й стан Ушицького повіту [1, с. 191]; висота — не більше 10 вершків, ширина — 8 вершків (45 x 36 см): 1 стан Ушицького повіту [1, с. 186]; висота — 12—14 вершків, ширина — 8—10 вершків (54—63 x 36—45 см): Волосовецька волость Летичівського повіту [1, с. 198]; висота — $\frac{3}{4}$ аршина, ширина — 10 вершків (54 x 45 см): 2 стан Балтського повіту [1, с. 80]; висота — $\frac{3}{4}$ —1 аршин, ширина — $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ аршина (54—72 x 36—54 см): Косницька волость Ямпільського повіту [1, с. 145]; висота — 3 четверті, ширина — піваршина і менше (54 x 36 см): 6 стан Балтського повіту [1, с. 89]; висота — 12 вершків, ширина — 10 вершків (54 x 45 см): Троянівська волость Балтського повіту [1, с. 112]; висота — 12 вершків, ширина — 10 вершків (54 x 45 см): Молокішська волость Балтського повіту [1, с. 127]; висота — $\frac{3}{4}$ аршина, ширина — $\frac{1}{2}$ аршина (54 x 36 см): Могилівський, Ушицький повіти, Юзефпільська, Голованівська волості Балтського, 2 стан Ямпільського повітів [1, с. 117, 120, 165, 175, 181]; висота — три четверті з вершком, ширина — 2 четверті з вершком (59,5 x 40,5 см): Янковецька, Колибанської волості Летичівського повіту [1, с. 205, 208]; висота — не більше 1 аршина, ширина — $\frac{3}{4}$ аршина (72 x 54 см): 2-а дільниця, 4-й стан Брацлавського повіту [1, с. 50, 74]; висота — 1 аршин, ширина — $\frac{3}{4}$ аршина (72 x 54 см): Гайсинський повіт, 3-й стан Ямпільського повіту [1, с. 65, 172]. Як бачимо висота таких вікон коливалась у межах 36—72 см, а ширина 27—54 см. Цю правду у зазначений період у житлобудівництво почали впроваджувати й вікна більших розмірів (вищі та ширші): «Вікна в старих хатах маленькі, в новозбудованих — 1—1,5 аршина висоти, $\frac{3}{4}$ ширини» (72—108 x 54 см): Богопільська волость Балтського повіту [1, с. 103]. Це ж торкається й 5-го стану Балтського, де висота вікон сягала 1—1,5 аршина, а ширина — 0,5—1 аршин (72—

108 x 36—72 см) [1, с. 86] та Кам'янецького (висота — 1—1,25 аршина, ширина — 0,75—1 аршин (72—90 x 54—72 см) [1, с. 226] повітів.

Згадані у джерелі й квадратні віконні отвори. Зокрема у Проскурівському повіті побутували вікна «у піваршина в квадрат» (36 x 36 см) [1, с. 217]. Причому, в одному з дописів відзначено, що подібні вікна були притаганими для давнішого будівництва. Скажімо у Літинському повіті: «В старих хатах (очевидно XVIII — початку XIX ст. — Р. Р.) вони маленькі: з фронту перше в квадрат — 7 вершків, середнє — 10 чи 12, а на куті бокове — 9 вершків» Заслуговує на увагу й те, що у цитованому описі усі вікна мають різні розміри (подібно, як і в давніших хатах Полісся [17, с. 400]): найбільше середнє (покутнє) — 45—54 x 45—54 см, децю менше причілкеве — 40 x 40 см і найменше передпічне — 31,5 x 31,5 см⁵.

В окремих випадках у дописах відзначено, що вікна мали лише чотири шибки («В вікнах 4 скла»): Троянівська волость Балтського повіту [1, с. 112], Літинський повіт [1, с. 17] (це торкається як квадратних вікон, так і (принаймні невеличких) видовжених по вертикалі). Децю детальніше конструкція такого вікна описана в синхронних у часі матеріалах (1864 р.), які торкаються західного Поділля: «[Вікно] півліктеве⁶ в квадрат, з чотирма маленькими шибками, оправленими безпосередньо у дерев'яні рамки без китування» [4, с. 33]. Цю правду в останньому випадку автор зазначає, що «давніше, при більшій убогості селянина», вікно було значно меншим; воно «складалося лише з однієї кільцацевої⁷ шибки, вліпленої безпосередньо у глиняну стіну» [4, с. 33]. Очевидно реліктом такого вікна був малесенький «оглядовий отвір», розташований за піччю у напільній стіні, який згадується у Літинському повіті: «При вході в пічку в стіні дира; в одних закладена склом в інших затикається пучком шмат» (через цей отвір оглядали вулицю) [1, с. 28]. Федір Вовк пов'язував це мале-

⁵ У цій хаті, як зазначено у джерелі, був ще малесенький «оглядовий отвір», розташований за піччю у напільній стіні.

⁶ В Австро-Угорщині офіційна міра лікоть (Віденський лікоть) у переводі у метричну систему, дорівнювала 77,8 см (1879 р.)

⁷ В Австро-Угорщині міра довжини цаль (дюйм) у переводі у метричну систему, дорівнювала 2,634 см (1870 р.)

сеньке віконечко, «яке знаходиться дуже високо од долівки над піччю...», з напівземлянковими помешканнями. Як зазначав учений, «... це віконце майже під самою стріхою, цебто на тому самому місці, де воно знаходилось і тоді, коли мазанка стояла ще невисоко над рівнем ґрунту, а нижня частина її була ще підземна» [5, с. 107]⁸.

Як відзначено у «Матеріалах...», вікна оправлені в рами «купують в єврїв з вже вставленими склами» (Ушицький повіт) [1, с. 181]. Це ж було характерним й для тогочасних сільських мешканців західного Поділля («Вікна такі постачав скляр з ближчого містечка. Готові вже для вставляння у стіну, з вправленим склом привозив собі селянин з ярмарку» [4, с. 33]) та Середнього Подніпров'я («Двері роблять ті ж майстри [що й хату], але вікна купують на ярмарках готовими») [19, с. 26].

Вже у цей період поряд з «глухими» (закріплені у стіні наглухо)⁹, у заможного населення траплялись й вікна на завісах: «Вікна в кращих домах відкриваються на петлях, в бідних — нижня їх половина відсувається вверх» (Літинський повіт) [1, с. 17]. До речі вікна з двома шибками (нижньою і верхньою), у яких нижня частина відсувалася вверх, були відомі у давніших оселях Херсонщини, а на початку ХІХ ст. вони «були у загальному вжитку серед селян цілої Полтавщини» [5, с. 107]. Можна з великою ймовірністю припустити, що подібні вікна у давнину побутували на усюму просторі Українського лісостепу, на користь чого свідчать конкретні реалії з його західних околиць — Опілля¹⁰. Ф. Вовк відзначав також, що на переломі ХІХ—ХХ ст. зу-

стрічались чотиришибкові вікна з підйомною нижньою частиною [5, с. 107]. Опис таких вікон, у давніших оселях (очевидно першої половини — середини ХІХ ст.) маємо з Полтавщини: «Вікна старинних жител особливо влаштовані: складаються вони з двох частин, що засуваються і розсуваються: верхньої у два скла (шибки) — нерухомої і нижньої, яка піднімається і опускається» [21, с. 25]. Це ж підтверджують й матеріали М. Русова: «...вікно... з 4—6 склами («шибками») з однією відсувною форточкою, квадратної форми» [6, с. 100]. Знову ж О. Русов, цитуючи опис 1878 р., так описує подібні вікна на півдні колишнього Ніжинського повіту: «Вікна в хатах маленькі, не більше трьох четвертей чи піваришина в висоту і в ширину: із чотирьох скелець одне чи два відсуваються для освітжування повітря» [22, с. 151—152].

В усіх описах повітів дописувачі наголошують, що вікна не мали жодних прикрас. Проте в окремих місцевостях відзначено, що в оселях багатших селян рами фарбували у червоний чи блакитний кольори: «У багатших рами фарбують червоною і голубою фарбами» (Брацлавський повіт, 2-й стан Брацлавського повіту) [1, с. 45, 56], «Інколи рами фарбують червоною чи синьою фарбами» (1-а дільниця Балтського повіту) [1, с. 71]. Очевидно це пов'язане з давньою традицією, обводити стіну навколо віконних отворів кольором. Зокрема на Полтавщині у давніх житлах (очевидно першої половини — середини ХІХ ст.) «вікна вмазувались в стіну і обрамлялися червоною глиною» [21, с. 25].

На Поділлі, як і загалом в Українському лісостепі, житла зазвичай перекривали чотирисхилими кроквяними дахами [10, с. 379]. У джерелі лише в одному випадку зазначено, що дах робили на кроквах (4-й стани Літинського повіту [1, с. 28]). Одиначною також є інформація з Волосовецької волості Лещицького повіту про те, що дахи «круті без фронтонів» (тобто чотирисхилі) [1, с. 198]. Основним покрівельним матеріалом осель сільського населення Подільської губернії була солома (в одному випадку (Гайсинський повіт) відзначено, що це була власне житня солома [1, с. 65]). Рідше для цієї мети вживали очерет. Лише панівні стани та жителі містечок вкривали житла черепицею, металом чи гонтом

закріпленої верхньої і рухомої нижньої, яка піднімається по дерев'яних пазах угору [20, с. 38].

⁸ До речі, як зазначає П. Раппопорт, у деяких житлових напівземлянках VIII — першої половини Х ст. з Боршевського (Росія) та Донецького городищ «виявлені врізки а борти земляних котлованів — ніби відкоси невеликих віконних отворів», які розташовані поряд з піччю і за припущенням ученого одночасно виконували функцію вікон і димоволоків [18, с. 121].

⁹ Як відзначаються у джерелах з теренів західного Поділля: «Вікна ці, один раз вставлені у стіну, ніколи не відкривались з метою провітрювання хати, бо не були пристосовані до відкривання» [4, с. 33].

¹⁰ Зокрема релікт двошибкового «підйомного» вікна, нижня частина якого відсувалася вверх, нам вдалося зафіксувати на Опіллі у «пекарні» хати 1913 р. (с. Черче Рогатинського району Івано-Франківської обл.). Щоправда тут вікно вже дещо модернізоване, скла оправлені у дерев'яній рамі. Рама цього вікна складається із двох половинок: наглухо

(хоча використовували й соломю, особливо у господарській забудові).

Здебільшого респонденти відзначають, що покриття соломю здійснювалось в «простий (звичайний) спосіб», тобто звичайними сніпками (Вінницький, Гайсинський, Ольгопільський, Ямпільський, Могилівський, Ушицький, Проскурівський, Каменецький повіти; 1-й, 3-й, 4-й стани Літинського; 2-й, 4-й стани Брацлавського; 1-й, 3-й стани Ушицького повітів; Косницька, Яланецька, Клембовська, Яругська, Бандишівська, Дзигівська, Ямпільська волості, 1-й, 2-й та 3-й стани Ямпільського; Волосовецька, Гричинецька, Янковецька, Колибанська волості Лeticівського; Великомечетнянська, Тридубська, Троянівська, Юзефпільська, Голованівська, Данилівська, Молошківська волості, 2-а дільниця, 2-й, 5-й, 6-й стани Балтського повітів [1, с. 20, 23, 28, 33, 45, 50, 56, 59, 61, 65, 74, 81, 86, 88, 97, 107, 112, 117, 120, 124, 127, 133, 142, 145, 149, 152, 156, 158, 160, 163, 166, 170, 172, 175, 181, 186, 191, 198, 202, 205, 208, 216, 217, 226]): «Дахи вкриті солом'яними сніпками без глини» (Проскурівський повіт) [1, с. 213]; «Дахи... вкриті кулевою соломю звичайним способом без змазки» (Гричинецька волость Лeticівського повіту) [1, с. 202]; «Дахи плоскі із солом'яних кульів» (Дзигівська волость Ямпільського повіту) [1, с. 156]; «[Хати] здебільшого вкриті соломю, в'язаною в снопи, без глиняної змазки, звичайним способом» (2-а дільниця Балтського повіту) [1, с. 74]; «Солома в'яжеться в пучки без змазки» (3-й стан Літинського повіту) [1, с. 23]. З окремих місцевостей маємо децю детальніші описи, які характеризують техніку такого покриття: «Покриття соломю здійснюють так. Два снопики зв'язують до купи і перевеслом пришивають до лат. Деякі будівлі пошивають гладко, а деякі уступами» (Клембівська волость Ямпільського повіту) [1, с. 152]; «Дахи... вкриті соломю без змазки: інколи нарівно, інколи — уступами (в останньому [випадку дах] виглядає красиво і ніколи не промокає)» (Ушицький повіт) [1, с. 181]; «Дахи круті, без фронтонів, криті соломю без змазки звичайним способом пошивання за решітку [сніпками] зв'язаними соломю і перекрученими надвоє (парні сніпки); вугли, поли (низ даху) і самі вершини [пошивають] мало не вдвоє товстими сніпками (кітлуами), і по верхніх кітлуах

вкладають м'яту соломю з дерев'яними перекладинами в захист від бурі» (Волосовецька волость Лeticівського повіту) [1, с. 198].

Проте траплялись й інші способи солом'яного покриття — передовсім сніпками змоченими у глині. Зокрема у Літинському повіті так покривали «невеликі доми поміщиків»: солом'яні сніпки попередньо вимочували у глиняному розчині («каленичаний» дах) [1, с. 18]. Однак у багатьох місцевостях так покривали оселі й прості селяни: «...солом'яні дахи змазуються глиною, але переважає покриття соломю без глини» (2-й стан Брацлавського повіту [1, с. 56]; «Криють [хати] очеретом і соломю, яку макають у глину (кальниченною). Переважають солом'яні дахи» (Богопільська волость Балтського повіту) [1, с. 103]. На думку місцевого населення вимочування сніпків у глині було дієвим протипожежним засобом: «Для забезпечення солом'яних дахів від вогню вони (селяни. — Р. Р.) змазуються глиною [сніпки]...» (Брацлавський повіт) [1, с. 45].

На південному-сході (Балтський повіт) дахи нерідко вкривали «м'ятою соломю» та очеретом («комишем»): «В місцевості перехідній від степової до лісової [житла] покриті здебільшого м'ятою соломю, інколи кульовою [соломю] без глини, а в степовій місцевості криють здебільшого очеретом» (1-а дільниця Балтського повіту) [1, с. 71]; «Дахи криті очеретом в диковку і просто м'ятою соломю. В останньому випадку [зверху на покриття] накладаються дерев'яні тички для утримання соломю» (Воронківська волость Балтського повіту) [1, с. 122]; «Дахи здебільшого криті соломю в'язаною в снопи без глиняної змазки звичайним способом, частково очеретом» (2-а дільниця Балтського повіту) [1, с. 74]; «Криють соломю звичайним способом, зрідка очеретом і дранню» (2-й стан Балтського повіту) [1, с. 81]; «Дахи в селян... криють комишем, а також під щітку» (Чорнянська волость Балтського повіту) [1, с. 94]; «Криють комишем і соломю моченою в глині» (Богопільська волость Балтського повіту) [1, с. 103]; «Дахи плоскі криті соломю чи комишем» (Данилівська волость Балтського повіту) [1, с. 124]; «Дахи криті очеретом» (Гармацька волость Балтського повіту) [1, с. 126]. Згадки про використання для цієї мети очерету маємо й з сусіднього Ольгопільського по-

віту: «[Хати] покриті комишем або соломою простим способом» [1, с. 133]. «Дахи з м'ятої соломи чи очерету...» спорадично траплялись й у північних повітах Подільської губернії (Літинський повіт) [1, с. 18].

Відносно висоти дахів, то в описах (відповідно до вимог запропонованої анкети) фігурують переважно «круті» та «плогі» покрівлі. Здебільшого відзначено «круті» дахи (Гайсинський, Ольгопільський, Ямпільський, Ушицький повіти, 1-й, 3-й стани Літинського; 2-й, 4-й стан Брацлавського; 1-й, 3-й стани Ушицького повітів; 1-а, 2-а ділянки, 2-й, 5-й, 6-й стани, Богопільська, Тридубська, Троянівська, Юзефпільська, Воронківська, Великометнянська волості Балтського повіту; Косницька, Яланецька, Клембовська, Яругська, Бандишівська волості, 2-й стан Ямпільського, Волосовецька, Гричинецька, Янковецька, Колибанська волості Летичівського повітів [1, с. 20, 23, 45, 50, 56, 59, 61, 65, 71, 74, 81, 86, 88, 97, 103, 107, 112, 117, 122, 133, 142, 145, 149, 152, 158, 163, 166, 181, 186, 191, 198, 202, 205, 208]). Значно рідше фігурують дахи «плогі» (Вінницький повіт, Дзигівська волость, 1-й та 3-й стани Ямпільського повіту, Чорнянська, Голованівська, Данилівська волості Балтського повіту [1, с. 33, 94, 120, 124, 156, 170, 172]). В окремих місцевостях водночас побутували ті й інші дахи (Проскурівський повіт, Ямпільська волость Ямпільського повіту [1, с. 160, 213, 217]). Стосовно 2-го стану Балтського повіту дописувач відзначає, що «Дахи на хатах виключно круті, на землянках — плогі» [1, с. 81]. У Каменецькому повіті відзначаються дахи «середньої покатості» [1, с. 226]. Дахи «помірної крутизни» згадуються й у Літинському повіті [1, с. 18]. Знову ж у Богопільській волості Балтського повіту «дахи круті, [а] нинішнього будівництва — середні» [1, с. 103].

У Вінницькому повіті відзначається, що «плогі» дах робили «під кутом 35—40°» [1, с. 33], тобто кут при вершині такого даху коливався у межах 100—110° (відповідно, у «крутих» дахах кут при вершині мав би бути дещо меншим). Тут слід наголосити, що кут при вершині даху 110—120° був притаманний для давніших жител Полісся, а у зрубних дахах княжого періоду він коливався у межах 94—120° [17, с. 619]. Отже у «плоских» дахах, при ширині помешкання 6 аршин (4,4 м) довжина крок-

ви (від платви до вершини) дорівнювала 2,7—2,9 м, а висота даху (від платви до верхівки) — 1,54—1,85 м; при ширині 8 аршин (5,76 м): довжина крокви — 3,5—2,4 м, а висота — 2—2,45 м; при ширині 10 аршин (7,2 м): довжина крокви — 4,4—4,7 м, висота даху — 2,5—3 м. Відповідно у «крутих» дахах висота даху та довжина крокви були більшими.

Як і скрізь в Україні, на теренах Подільської губернії основним опалювальним пристроєм була вариста піч, у якій готували страви та випікали хлібні вироби¹¹. Печі робили доволі великими — вони займали приблизно четверту частину площі житлового приміщення: «Піч займає ¼ кімнати і доходить тільки до півстіни. Спереду неї «припечек»...» (Літинський повіт) [1, с. 17]. При спорудженні печей використовували місцеве каміння — «дикий камінь» (4-й стан Літинського повіту, Ольгопільський повіт) [1, с. 28, 139], цеглу (Яланецька волость Ямпільського повіту, 2-а ділянка Балтського повіту) [1, с. 74, 149] та, безперечно, глину. Піч містилась у куті між пороговою і тильною стінами кімнати («В житловій кімнаті в лівому куті піч»: Проскурівський повіт [1, с. 213]). Як свідчать джерела, у будівлях з двома житловими приміщеннями розташованими обабіч сіней, у кожному з них споруджували повноцінну «варивну» піч: «В кожній кімнаті піч в якій печуть хліб і варять» (Літинський повіт) [1, с. 17]. Подібне явище притаманне й для осель мешканців 3-го стану Ушицького повіту [1, с. 191]. У деяких випадках поруч з пічню у таких спорудах монтували й обігрівальну грубку (чи грубку-лежанку?): «В кожній хаті варивні і обігрівальні пічки» (1-й стан Літинського повіту) [1, с. 23]. «Обігрівальні печі» (поряд з варивними) згадуються й у Волосовецькій волості Летичівського повіту [1, с. 198]. Такі оселі побутували й у Проскурівському та Кам'янецькому повітах (1864 р.): «В житловому відділенні ставлять при самому порозі варисту пічку і при ній обігрівальну піч так, що труба останньої з'єднана з варистою [пічню]» [3, с. 1069].

Згідно з дописами кореспондентів, у третій чверті XIX ст. практично по усій території Подільської губернії переважували житла опалювані по-білому, про

¹¹ Лише, як уже відзналося, у тогочасному напівземлянковому «бурді» на Брацлавщині, крім хатньої печі, у сінях під комином була кабиця («котуна»). Проте у «Матеріалах» про неї відомостей не знаходимо.

що свідчить наявність виведених понад дах коминів-виводів («димових труб»). У таких спорудах над припічком влаштували комин-димозбірник, з якого дим крізь канал-димоволок («каглу») відводили у сіни, звідки він через змонтований тут комин-вивід (Проскурівський повіт [1, с. 213]) виходив за межі споруди: «...над нею (пічню. — Р. Р.) зліплений з глини навіс (комин), тобто приймач полум'я і диму. З нього дим іде через каглу (круглий отвір) в трубу, зроблену з оріхового (ліщинового. — Р. Р.) хворосту, обліплена глиною, яка виходила понад дах...»: (Літинський повіт) [1, с. 17]; «Від печей витягується в сіни глиняна шия звана каглою. В сінях влаштовується з плетня, змазаного глиною, навісний розширений до низу і звужений доверху в тупий конус — трубоподібний димовий комин» (Волосовецька волость Летичівського повіту) [1, с. 199].

Комин-вивід зазвичай випітали з хворосту (ліщини) та з двох боків обліплювали товстим шаром глини: Балтський (Голованівська волость), Летичівський (Волосовецька волость), Брацлавський, Гайсинський, Ямпільський, Каменецький, Літинський повіти [1, с. 17, 45, 59, 61, 65, 120, 142, 198, 226]. Такий комин, як і скрізь на Правобережжі України, був підвісним, і мав форму чотирикутної зрізаної уверху піраміди (Волосовецька волость Летичівського повіту [1, с. 198]). Як відзначено в джерелі, головка коми́на (виступ понад дахом) була невисокою («[труба]... виходила понад дах, але не дуже високо над його поверхнею» (Літинський повіт) [1, с. 17]). Проте, скажімо, у Данилівській волості Балтського повіту «димові труби» були виведені понад дах на 5 і більше четвертей аршина [1, с. 124]. Комини такої конструкції очевидно були найдавнішими; вони широко побутували по усій території лісостепової частини України. Траплялись й «димові труби» змонтовані з дощок: «Печі з димовими трубами з дощок чи виплетені з хворосту і обмазані глиною» (Ямпільський повіт) [1, с. 142]. Ймовірно таку ж конструкцію мали «дерев'яні труби», згадувані у Данилівській волості Балтського та Гричинецькій волості Летичівського повітів [1, с. 124, 202]. Інколи у цей період траплялись й комини-виводи споруджені з цегли («Димові труби частково роблять з цегли, частково з хворосту обмазаного глиною»: Гайсинський повіт; «Димові труби переважно з це-

гли обмазані глиною»: 2-а дільниця Балтського повіту [1, с. 58, 74]) чи з каменя («...димові труби... до останнього часу вони були з плетня, обмазаного глиною, тепер роблять кам'яні»: 1-а дільниця Балтського повіту; «Для влаштування печей і труб використовують місцеве каміння»: Ольгопільський повіт [1, с. 71, 139]).

Відповідно до описів, виведені понад дах комини були в кожній хаті у Летичівському (Волосовецька, Гричинецька, Янковецька, Колибанська волості), Вінницькому, Кам'янецькому, Ольгопільському повітах, [1, с. 36, 199, 132, 202, 205, 208, 226]. Наявні такі комини й у сільських житлах Гайсинського повіту [1, с. 61, 64, 65]. Це ж торкається й Балтського повіту (села Великометнянської, Богопольської, Тридубської, Троянівської, Юзефпольської, Голованівської, Воронковської, Данилівської, Гармацької, Молокішинецької волостей, 1-а та 2-а дільниці, 2-й, 5-й та 6-й стани) [1, с. 71, 74, 80, 86, 89, 97, 103, 107, 112, 117, 120, 122, 124, 126, 127]. Щоправда, як зазначено в джерелі, у Чорнявській волості цього повіту «димові труби» наявні лише у тих будівлях, де є дві кімнати, натомість у житлах з однією кімнатою коми́на-виводу не влаштували [1, с. 93] (що свідчить про те, що опалення по-білому передовсім охопило житла багатших верств селянства. — Р. Р.). Хати з виведеними понад дах коми́нами превалювали й у Ямпільському повіті [1, с. 142]: села Косницької, Дзиговської, Яругської, Ямпільської, Бандишовської волостей, 1-го та 3-го станів (с. 145, 156, 158, 160, 163, 170, 172). Проте тут нерідко коминів-виводів не влаштували, тобто оселі були напівкурними: «Хати здебільшого з димовими трубами, але є і без них» (2-й стан Ямпільського повіту) [1, с. 166]; «Хати з димовими трубами або без них (тільки з виводом диму через димопровід у сіни)» (Яланецька волость Ямпільському повіту) [1, с. 149]. Стосовно Ушицького повіту, то хоча комини виведені понад дах тут присутні (с. 180), проте вони траплялись ще досить рідко (в більшості хати були «без труб»: села 1-го стану [1, с. 186]): «Димові труби тільки при деяких хатах, а при інших їх немає» (села 3-го стану) [1, с. 190]. Багато жителів не мала коминів-виводів у цей час й у Брацлавському повіті [1, с. 45]. Причому у той час, коли у селах 4-го стану «димові труби» відзначені повсюдно [1, с. 50], то у населених пунктах 2-го стану «половина

хат без труб: дим проходить прямо з пічки в сіни, а звідси під дах і на повітря» [1, с. 56].

Отже, як бачимо, заміна напівкурного опалення, опаленням по-білому в різних частинах Подільської губернії проходила доволі діахронно: «Димові труби тепер у волості майже повсюдно вводять. Скоріше дим виходив з отвору печі просто в сіни» (Проскурівський повіт) [1, с. 213]. Причому часто підкреслено, що у новобудовах «димові труби» роблять обов'язково: «При дуже багатьох хатах є димові труби, в новобудовах вони завжди» (1-й стан Літинського повіту) [1, с. 20]. Знову ж у той час коли, наприклад, у Клембовській волості Ямпільського повіту це відбувалося уже у 20-х рр. XIX ст. («Майже в кожній хаті димова труба, хати збудовані 50 років тому і більше труб не мають» [1, с. 152]), у молдавського населення півдня Балтського повіту — принаймні у 1840-х роках («Труби як кімнатної так і сінної печі не виведені понад дах і дим розсівається під дахом і виходить крізь спеціальний отвір, щоправда ті молдавани, що будують у нинішні дні, виводять трубу на дах, роблять її з хворосту обмазаного глиною»; 1848 р. [3, с. 1084]), то у селах 4-го стану Літинського повіту, це відбувалось лише у 1860-х роках: «Димові труби встановлені декілька років тому по розпорядженню губернського начальства. І тепер селяни в нових домах влаштовують труби» [1, с. 28]. Стосовно курних жител (опалюваних по-чорному), то згадки про них походять лише з найбільш північного Літинського повіту, причому дописувач зазначає, що вони трапляються тут дуже рідко [1, с. 17].

Доволі скупо у джерелі згадано інтер'єр житлової кімнати. Лише при описі Кам'янецького повіту знаходимо інформацію про те, що «підлога залишається земляною і обмазується глиною» [1, с. 226]. Очевидно це торкається й опису Волосовецької волості Летичівського повіту, де відзначено, що у хатах відсутня підлога [1, с. 199]. Стосовно предметного заповнення житлового приміщення, то лише в одному випадку відзначено: «В житловій кімнаті в лівому куті піч, в другому — ліжко, в правому куті дві лави, між якими на підставках [стоять] скриня замість столу» (Проскурівський повіт) [1, с. 213]. Знову ж при описі осель з двома житловими приміщеннями, розташованими через сіни гово-

риться: «В кожній кімнаті піч, у якій печуть хліб і варять. В багатіших одну з кімнат утримують в чистоті для гостей. Стіни прикрашені образами» (Літинський повіт) [1, с. 17]. Більш детальний опис інтер'єру житлової кімнати у Кам'янецькому та Проскурівському повітах містить інше, синхронне у часі, джерело (1864 р.): «В житловому відділенні ставлять при самому порозі варисту пічку і при ній огрівальну піч... Дерев'яні ікони обтикані різноманітним зіллям; коли, по бідності, нема ікон, то зв'язують пучки зілля навхрест і прибивають на стінах. При порозі мискина — шафа з 4 чи 5 полицями для посуду. Лавки застеляють шерстяними фарбованими ряднами. Між пічками і стіною стоїть ліжко на 4-х стовпчиках, плетене зверху хворостом, а інколи столярної роботи. Між пічкою і переднім кутком стоїть стіл або скриня на зразок стола, який постійно накритий иматком тканини. До празників дім підбілюють вапном чи глиною, підлогу змащують жовтою глиною і на стінах біля підлоги роблять підмазку жовтою глиною, шириною в долоню» [3, с. 1069]. Варто відзначити, що на півночі (у Літинському повіті) згадуються «бодні», призначені для зберігання одягу, які широко використовувалися у побуті сільського населення на теренах етнографічної Волині, а особливо Полісся¹² і практично не відомі на теренах Українського лісостепу: «Виробляють бодні, з колом який входить у вушка відра поверх кришки, [їх використовують] для зберігання одягу, домашніх цінностей, інколи грошей ([бодні] заміняють малоросійські скрині)». [1, с. 13].

Щодо засобів для освітлення, у третій чверті XIX ст. у Подільській губернії у якості освітлювального матеріалу доволі часто використовували лучиво («скалки»). Цей спосіб освітлення (як один із найдавніших за походженням) у тій чи іншій мірі згадується практично в усіх повітах (за винятком найбільш південно-східного — Балтського). Найчастіше освітлення «скалками» практикували у добре заліснених місцевостях на півночі та заході губернії. Скажімо, воно переважало у Кам'янецькому, Проскурівському [1, с. 226, 217, 221] повітах¹³. Це ж

¹² Р.Ф. Кайндль згадує такі бодні й на Гуцульщині [23, с. 51].

¹³ Щоправда в іншому джерелі (1864 р.) відзначено, що таке освітлення притаманне для бідніших верств

торкається Летичівського (Гричинецька, Колибанська волості), Літинського (1-й та 3-й стани) повітів [1, с. 18, 20, 23, 202, 208]. Знову ж у Волосоверхній волості Летичівського повіту для освітлення використовували винятково цей матеріал [1, с. 199]. Доволі часто освітлення лучивом практикували у заліснених місцевостях Вінницького та Брацлавського (2-й та 4-й стани) повітів [1, с. 30, 33, 36, 45, 50, 56]. Натомість у Ушицькому, Могилівському, Ямпільському повітах його використовували доволі рідко [1, с. 163, 166, 172, 175, 186]. Це ж торкається й Гайсинського й Ольгопільського повітів, де лучиво в якості освітлювального матеріалу використовували лише найбільш необхідні верстви селянства [1, с. 65, 139].

«Скалки» виготовляли з грабової (Кам'янецький повіт) [1, с. 226] чи липової (Ольгопільський повіт) [1, с. 139] деревини. Стосовно способів освітлення (власне пристроїв призначених для спалювання лучива), то в Україні відомо декілька типів світильників (стаціонарні, мобільні тощо) [17, с. 776—790]. У Кам'янецькому та Проскурівському повітах у третій чверті XIX ст. (1864 р.) дослідники зафіксували доволі архаїчний спосіб освітлення, при якому «скалку» спалювали, «вставляючи її в стовп, розташований неподалік від печі» [3, с. 1070] (тобто у так званому «підному стовпі»). На західному Поділлі, які свідчать пізніші у часі матеріали, відомі й інші світильники — переносні. Зокрема в уже згаданому с. Вільховець Тернопільської обл., березові «скалки» спалювали, вставляючи у розколинну, влаштовану у верхній частині «стовпчика», закріпленого у хрестовині. Цей стовпчик зазвичай теж ставили неподалік печі [24, с. 45, 54].

У Подільській губернії повсюдно використовували й інший (теж один із найдавніших) спосіб освітлення — «каганцями», у яких спалювали рослину (зазвичай конопляну, в окремих випадках і ріпакову: Гайсинський, Літинський повіти) олію чи розтоплені тваринні жири: Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський, Ямпільський, Могилівський, Ушицький, Летичівський, Кам'янецький, Проскурівський, Балтський повіти [1, с. 5, 18, 20, 23, 28, 30, 36, 45, 50, 56, 59, 65, 72, 74, 80, 81, 86, 89, 94, 98, 103, 107, 112, 117,

122, 124, 127, 133, 135, 139, 143, 145, 149, 152, 156, 158, 160, 163, 166, 170, 175, 181, 186, 191, 199, 202, 208, 213, 217, 221, 226]. Щодо тваринних жирів, то як звичайно використовували розтоплене свиняче, а нерідко й овече (Літинський, Балтський повіти, 1-й стан Ямпільського повіту) сало [1, с. 18, 112, 170]. Як зазначено у джерелі, овече сало «заготовляють восени, для чого ріжуть власних баранів; м'ясо вживають як харч, а сало топлять для освітлення» (Троянівська волость Балтського повіту) [1, с. 112]. У деяких місцевостях сальні чи конопляні «каганці» вважались основним освітлювальним засобом (Ольгопільський повіт) [1, с. 135].

Широко у зазначений період для освітлення використовували й так звані «сальні свічки». Їх виготовляли кустарним способом «макаючи пучок із 5—6 шнурочків у розтоплене в колоді [тваринне] сало [це здійснювали] до того часу, поки утвориться свічний циліндр» (Літинський повіт) [1, с. 15—16]. Доволі часто «сальні свічки» фігурують у переліку поряд з іншими освітлювальними пристроями (Ямпільський, Ольгопільський, Гайсинський повіт, 3-й і 4-й стани Літинського, 2-й стан Брацлавського; Чорнянська, Великомечетнянська, Богопільська, Тридубська, Юзефпільська, Воронківська, Данилівська, Молошківська волості, 1-а дільниця, 2-й, 5-й, 6-й стани Балтського повітів [1, с. 23, 28, 50, 61, 65, 72, 80, 86, 89, 94, 98, 103, 107, 117, 122, 124, 127, 133, 135, 139, 143, 145, 149, 152, 156, 158, 160, 163, 166, 170]), проте інколи відзначено, що їх використовують рідко (Гайсинський, Летичівський, Ушицький повіти; 2-а дільниця Балтського повіту [1, с. 59, 74, 181, 186, 191, 202]) чи тільки багатші верстви населення (Літинський, Проскурівський повіти [1, с. 18, 217, 221]) і то лише у празники (2-а дільниця Балтського повіту [1, с. 74]). Знову ж місцями (Могилівський повіт) «сальні свічки» відзначені як основний [с. 175], а Голованівській волості Балтського повіту як єдиний освітлювальний засіб [1, с. 120].

У цей період для освітлення помешкань використовували й стеаринові свічки (Богопільська, Троянівська волості Балтського повіту, 3-й стан Ушицького повіту [1, с. 103, 113, 191]), проте дуже рідко (Ольгопільський повіт [1, с. 133]). А як відзначено у Проскурівському повіті, — лише багатші верстви населення [1, с. 221]. Місцями у джерелі наголошено, що

населення цих повітів, натомість багатші освітлювали житла каганцями [3, с. 1070].

стеаринові свічки вживали лише у святкові дні (Чорнянська волость Балтського повіту) [1, с. 94].

У цей час для освітлення селянських домівок уже доволі широко використовували й нафтопродукти (у тексті вони фігурують під назвами: «канфіна», «канфінова нафта», «керосин», «мінеральне масло», «петролім», «нафта» тощо): Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Гайсинський, Вінницький, Літинський, Ольгопільський повіти; 5-й та 6-й стани, Великометнянська, Богопільська, Юзефпільська Данилівська волості Балтського повіту; Яланецька, Дзигівська волості, 1-й та 3-й стани Ямпільського повіту; Гричинецька волость Летичівського повіту [1, с. 18, 28, 36, 61, 65, 86, 89, 98, 103, 117, 124, 133, 139, 149, 156, 170, 172, 181, 186, 191, 202, 213, 217, 221, 226]. В одних місцевостях відзначено, що застосувати для освітлення нафтопродукти почали лише в останній час (Вінницький, Проскурівський, Кам'янецький повіти; 4-й стан Літинського, 1-а дільниця, Тридубська волость Балтського повітів [1, с. 28, 36, 72, 107, 213, 226]), натомість в інших — нафтопродукти займають уже помітне місце (Гайсинський повіт) [1, с. 61]. Скажімо місцями у Літинському повіті «мінеральним маслом» освітлювали вже «багато хат». Зокрема у с. Гречане Старо-Синявської волості ним освітлювали чверть селянських осель [1, с. 18]. Знову ж у Чорнянській волості Балтського повіту, як зазначено у джерелі: «Половина населення освітлює [хати] керосином, який купують у м. Балта... Є бляшані лампи для освітлення» [1, с. 94].

Висновки. Отже, на основі проаналізованого матеріалу в загальних рисах постає картина традиційного житлового будівництва у колишній Подільській губернії станом на третю чверть ХІХ ст.

Відповідно до джерела, у цей період найпоширенішими були трикамерні оселі з однією (хата + сіни + комора) чи двома (хата + сіни + хата) житловими кімнатами. Причому, коли споруди першого типу характеризували оселі бідніших селян, другого — були притаманні для багатшого населення. Спорядично у найбідніших верств селянства траплялись двокамерні помешкання (хата + сіни). У сінях домівок з двома житловими камерами при тильній стіні могли виділяти кімрку: хата + сіни/кімрка + хата. Побутували й помешкання з п'ятистінками, тобто з виділеними по ширині житлового приміщення вань-

кирами. Зазвичай хати стояли окремо від господарської забудови, проте траплялись й домівки, зблоковані з хлівами. Хоча тут й траплялись споруди із «наскрізними сіньми», здебільшого відзначено переважання будівель лише з одними дверима у довгій віконній стіні. Інформації, що містить джерело, дають можливість констатувати наявність у житловому приміщенні трьох вікон: двох на головному фасаді й одного на причілку (ще одне невеличке віконце влаштували в тильній стіні за піччю). Для давніших осель були притаманні невеличкі чотиришибкові віконця квадратної чи дещо витягнутої по висоті форми. Поряд з «глухими» (закріпленими у стіні наглухо, інколи — з відсувною нижньою частиною), у замощеного населення траплялись вікна на завісах.

Головною технікою будівництва була каркасна. В основі каркасу стояли стовпи, вкопані у землю. Стіни заповнювали горизонтально вкладеними дерев'яними ділями (які, принаймні інколи, перекладали глиносоломом), плотом, рідше — глиносолом'яними вальками (по вертикальних колах). З двох боків стіни виправляли товстим шаром глиносоломом та білили. У Балтському повіті поряд з каркасними, співіснували й інші конструктивні модифікації стін, зокрема монолітної (безкаркасної) конструкції («земляні», «глинобитні»; складені з «сирої (сирцевої) цегли» чи «земляного лемпача»). Тут часто траплялись хати на кам'яних фундаментах, а у низці місцевостей з необробленого каменя-вапняка зрідка споруджували й стіни осель. Натомість зрубні хати згадуються лише у лісових місцевостях Літинського, а також в Ольгопільському, Проскурівському та Кам'янецькому повітах (їх стіни зазвичай теж мастили глиною і білили).

Основним покрівельним матеріалом була житня солома. Дахи покривали сніпками (інколи вимоченими у глині), а на південному сході (Балтський повіт) для цього нерідко використовували «м'яту соломку» та очерет.

Основним опалювальним пристроєм була вариста піч, яку споруджували з глини, каміння чи з цегли. У деяких випадках поруч з піччю монтували й обігрівальну грубку. По усій території Подільської губернії превалювали житла, опалювані по-білому, про що свідчить наявність виведених понад дах коминів-виводів («димових труб»). Водночас у деяких повітах (Ямпільському, Ушицькому, Брацлавському)

ще широко побутували оселі півкурні. Курні житла згадуються лише у найбільш північному Літинському повіті (причому вони трапляються тут дуже рідко). Для освітлення помешкань на усій території (за винятком Балтського повіту) у тій чи іншій мірі використовували дерев'яні скіпки (лучиво). Повсюдно застосовували й інший (теж один із найдавніших) спосіб освітлення — «каганцями», у яких спалювали рослинну олію чи розтоплені тваринні жири. Широко використовувались також «сальні свічки», а місцями — й нафтопродукти.

1. *Матеріали для изслѣдованія Подольской губерніи въ статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ*. Каменецъ-Подольскъ: Типографія Губернскаго Управленія, 1873. 226 с.
2. Грацианская Н.Н., Листова Н.М., Токарев С.А. Введение. Типология народного жилища в странах зарубежной Европы. *Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы*. Москва: Наука, 1968. С. 3—11.
3. Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества. Петроградъ: Типографія А.В. Орлова, 1916. Вып. III. С. 989—1279.
4. Zawadzki W. *Obrazy Rusi Cherwonej (Z rysunkami J. Kossaka)*. Poznań: Nakładem Jana Żupańskiego, 1869. 80 s.
5. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995. С. 39—218.
6. Русов М.А. Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губерніи. *Сборник Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ: Печатное дѣло, 1902. Т. XIII. С. 72—120. (Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда. Т. II. Ч. I—II).
7. Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1980. 190 с.
8. Свидницький А. Люборацькі. *Свидницький А. Роман, оповідання, нариси*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 27—210.
9. Колтатів С. Культура Вільховечан. Будівництво в с. Вільховець над Дністром давно і тепер. Матеріали опрацював і підготував М. Глушко. *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник*. Борщів: Джерело, 1993. Вып. IV. С. 57—66.
10. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела*. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 339—606.
11. Свирида Р. Традиції народного будівництва. *Шевченків край*. Київ, 2009. С. 350—363.
12. Радович Р. Традиційне житло Покуття: техніка і технологія спорудження стін (XIX — перша половина XX ст.). *Плісненські старожитності. Збірник наукових праць*. Львів: Растр-7, 2017. Вып. 2. С. 27—61.
13. Радович Р. Традиційне житло Буковинського Поділля другої половини XIX — початку XX ст. *Народознавчі зошити*. 2020. № 2. С. 277—292.
14. Радович Р. Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга половина XIX — початок XX ст.). *Народознавчі зошити*. 2012. № 2. С. 201—217.
15. Климович Ю., Чубинська К. Историко-статистичні описи приходів як етнографічне джерело. *Народна творчість та етнографія*. 1969. № 3 С. 41—45.
16. Радович Р. Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX — початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вып. 45. С. 437—462.
17. Радович Р. *Поліське житло: культурно генетичні витоки та еволюційні процеси*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 852 с.
18. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. *Археология СССР: САИ*. Ленинград: Наука, 1975. Вып. Е 1—32. 178 с.
19. [Б. а.]. Быт Малорусскаго крестьянина (Преимущественно въ Полтавской губерніи). *Этнографическій сборникъ*. Санктпетербургъ, 1858. С. 19—46.
20. Архів Музею народної архітектури та побуту Львові. Ф. Матеріали експедицій. Спр. 3В-92. 77 арк.
21. Падалка Л.В. Что сказало население Полтавской губерніи о своемъ старомъ бытѣ. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1905. Вып. 2. С. 22—29.
22. Русов А.А. *Описание Черниговской губерніи*. Чернигов: Типографія Губернскаго Земства, 1899. Т. 2. 377 с.
23. Кайндль Р.Ф. *Луццели: їх життя, звичаї та народні перекази*. Чернівці: Молодий будівельник, 2000. 208 с.
24. Колтатів С. Культура Вільховечан. Предмети хатньої обстановки в с. Вільховець над Дністром. Матеріали опрацював і підготував М. Глушко. *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник*. Борщів, 1994. Вып. V. С. 42—55.

REFERENCES

- (1873). *Materials for the study of the Podolsk province in statistical and economic relations* Kamenets-Podolsk: Printing House of the Provincial Administration [in Russian].
- Hratsianska, N.N., Listova, N.M., & Tokarev, S.A. (1968). Introduction. Typology of people's dwellings in countries of foreign Europe. *Types of rural dwellings in countries of foreign Europe* (Pp. 3—11). Moscow: Nauka [In Russian].

- Zelenin, D.K. (1916). *Description of the manuscripts of the scientific archive of the Imperial Russian Geographical Society* (Issue 3, pp. 989—1279). Petrograd: Printing house A.V. Orlov [in Russian].
- Zawadzki, W. (1869). *Images of Red Ruthenia* (With drawings by J. Kossak). Poznan: Published by Jan Zupanski [in Polish].
- Vovk, Hv. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. In Vovk, Hv. *Studies on Ukrainian ethnography and anthropology* (Pp. 39—218). Kyiv: Art [in Ukrainian].
- Rusov, M.A. (1902). Settlements and buildings of the peasants of the Poltava region. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society* (Vol. 13, pp. 72—120). Kharkiv: Printing house [in Russian].
- Kosmina, T.V. (1980). *Rural habitation of Podillya (end of 19—20 centuries): Historical and ethnographic research*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Svydnytsky, A. (1985). Luboratski. In *Svydnytsky, A. Novel, stories, essays* (Pp. 27—210). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Koltativ, S. (1993). Culture Vilhovechan. Construction in the village Vilhovets over the Dniester long time ago and now. *Chronicle of Borshchivschyna: Historical and Local Studies Collection* (Issue IV, pp. 57—66). Borschiv: Dzherelo [in Ukrainian].
- Chubynsky, P.P. (1877). Little Ruthenians Southwestern Region: housing, utensils, farm buildings and implements. *Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Ruthenian Territory, equipped by the Russian Geographical Society of the South-West Department* (Vol. 7, issue 2, pp. 339—606). SPb [in Russian].
- Svyryda, R. (2009). Traditions of folk building. *Shevchenko's land* (Pp. 350—363). Kyiv [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2017). Pokuttia traditional accommodation: technique and technology of wall construction (19th — first half of 20th centuries). *Plisnensky antiquities*, 2, 27—61 [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2020). Traditional dwelling in Bukovyna Podillia (second half of the 19th — early 20th centuries) based on materials from Khotyn district, Chernivtsi region. *The Ethnology Notebooks*, 2, 277—292 [In Ukrainian].
- Radovych, R. (2012). Traditional housing in the north of ethnographic Volhynia: features and Volyn-Polissya parallels (second half of the XIX — beginning of the XX century). *The Ethnology Notebooks*, 2, 201—217 [in Ukrainian].
- Klymovych, Yu., & Chubynska, K. (1969). Historical and statistical descriptions of parishes as an ethnographic source. *Folk art and ethnography*, 3, 41—45 [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2010). Traditional housing of Ukrainians in the southern part of Podillya in the second half of the 19th — beginning of the 20th centuries: structural and technological aspect (based on materials of the Khmelnytsky region). *Bulletin of the University of Lviv. Series Historical* (Issue 45, pp. 437—462). Lviv: Lviv National University of I. Franko [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2017). *Polissya dwelling: cultural and genetic origins and evolutionary processes*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Rappoport, P. A. (1975). Old Ruthenian dwelling. *Archeology of the USSR: SAI* (Issue E1—32). Leningrad: Nauka [in Russian].
- (1858). Life of the Malorussian peasant (Mostly in the Poltava province). *Ethnographic collection* (Pp. 19—46). St. Petersburg [in Russian].
- Radovych, R. (1989). Report on the scientific expedition to Opillya. In *The Archive of LMNAP*. F. Materials of expeditions. Exp. 3B—92 [in Ukrainian].
- Padalka, L.V. (1905). What did the population of Poltava region say about their old life? *Proceedings of the Poltava Scientific Archival Commission* (Issue 2, pp. 22—29). Poltava [in Russian].
- Rusov, A.A. (1899). *Description of the Chernigov region* (Vol. 2). Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo [in Russian].
- Kaydl, R.F. (2000). *Hutsuls: their lives, customs and folk tales*. Chernivtsi: Molodyy budivelnyk [in Ukrainian].
- Koltativ, S. (1994). Culture Vilhovechan. Home furnishings in the village of Vilhovets on the Dniester. *Chronicle of Borshchivschyna: Historical and Local Studies Collection* (Issue V, pp. 42—55). Borschiv: Dzherelo [In Ukrainian].